

СУРЖИК НА ГРАНИЦАТА НА УКРАИНСКО-РУСКИЯ ЕЗИКОВ КОНТАКТ (ОТ ПОЛУЕЗИЧИЕТО ДО ОБЕЗКУЛТУРЯВАНЕТО)

Стефан Узунов

Annotation: This article is dedicated to a specific and recently more studied by the linguists phenomenon in the contemporary Ukrainian language – surzhik. In this article my aim is to define the boundaries of its influence on the behavior and the way of thinking of the surzhik – talking people and on the Ukrainian society as a whole.

Key words: surzhik, language situation, language and culture in contact.

Настоящата статия е посветена на характерно и все по-често изследваното от украинските и чуждите езиковеди явление в съвременния украински език – суржик. В нея ще се опитае на кратко да разгледаме културно-психологическите аспекти на социолингвистичния феномен и влиянието му върху украинското общество.

Най-общо историческото развитие на украинския език се дели на 3 етапа: 1. Староизточнославянски – XI – XIII в.; 2. Староукраински – XIV – XVII в.; 3. Нов украински книжовен език – XVIII – XX в. (Плющ 1971).

През XVIII век се извършват три последователни разделения на Жеч Посполита между съседните ѝ Австрия, Прусия и Русия. След последното разделяне Русия придобива почти всички територии на някогашната Киевска Рус, а една значително по-малка част, западните украински земи, остават в Австрия. По-голяма част от украиноезичното население се оказва в Русия. Във връзка с този факт, както и с преместването на центъра на историческите събития, засягащи украинците, на изток, през XVIII век настъпва промяна на диалектната основа на украинския книжовен език. Старият украински книжовен език е на западноукраинска диалектна основа. Той се оказва нежизнеспособен и остарял, както в източните украински земи, така и в западните и бива заменен от постепенно възникнал нов книжовен език на източноукраинска диалектна основа. В периода XVIII – XIX век като диалектна основа на украинския книжовен език се оформят Полтавско-Киевските диалекти (Стаменова 2009).

Украинците навлизат в XX век разделени в две държави, с регионално различаващ се език с неокончателно формирана, неединна и повлияна от различни културни

традиции норма. Опитите за създаване на украинска национална държава при разпадането на империите по време и след Първата световна война завършват с неуспех. На 22 ноември 1917 година в Русия е създадена автономната Украинска народна република, а на 13 ноември 1918 година – Западноукраинската народна република от украинците, населяващи Австрия. Обединението на двете украински републики на 22 януари 1919 г. не донася усилване на крехката новосъздадена украинска държавност. Краткото съществуване на украинската държава е белязано от военновременен хаос и недоимък, преврати и военни конфликти, намеса на чужди държави, масирана интервенция и окупация на Украйна от Съветска Русия. В крайна сметка през декември 1921 година Украйна губи независимостта си и се превръща в съветска република. Западната част на украинските територии остава в новосъздадената Полша и през 1939 година е присъединена към СССР в резултат на договора „Молотов – Рибентроп“.

Така обединението на всички територии, населявани от украинци, се извършва в навечерието на Втората световна война. След продължителен период на съществуване на Украйна като република в състава на СССР, украинската държавност се възвръща с обявяването на независимост през 1991 година. Окончателното нормализиране и кодифициране на украинския език се извършва през първата половина на XX век (Стаменова 2009).

Правим този исторически екскурс в политическата и културна обстановка на развитието на украинския език, защото смятаме, че тя определя основните параметри на взаимодействието между украински и руски език и в нея се коренят причините за възникването на разглеждания езиков феномен.

В териториите, където съществува население говорещо различни, но сходни по характер езици, е нормално съществуването и на преходни форми между съответните езици на съседни народи. Така е например между украински език от една страна и руски, белоруски, полски или словашки от друга. Един от естествените механизми за развитие на езика е заемането на елементи от други езици в резултат на контакти със съответните народи. Развитието и разпространението на украинско-руския суржик в Украйна обаче е свързано с продължителното съвместно съществуване на двата езика на една територия с неравен социално-политически статус. В периода, когато украинските територии влизат в състава на Руската империя, руският език е бил език на висшите социални групи, в административно отношение е обслужвал нуждите на държавния апарат, наука, техника, образование, армия, флот и т.н. Функциите на украинския език преди всичко са били ограничени в битовото общуване, фолклора и художествените произведения, чиято тематика

бил предимно селският живот. Тези обстоятелства създават предпоставки за формирането на отношение на диглосия между руския език в ролята му на по-висшестоящ и разговорния украински (неговите териториални диалекти и суржик) – в ролята на нисък. (Или по друг начин казано – език съответно на високата и на ниската култура). В условията на диглосия форми, лексика или техни адаптирани подобия от високия език често преминават в ниския.

През периода на съществуване на СССР ситуацията е почти същата – украинският език отсъства от общата държавна поддръжка и изпълнява второстепенни функции, а руският доминира в сферите на науката, техниката, икономиката, висшето образование, държавното управление, партийния и държавен апарат, средствата за масова информация, книгоиздаването, а също така като език за международно общуване. Влиянието на руския език върху другите езици в СССР се усилва от политиката на правителството върху общата образователна система и развитието на социалните промени.

Безспорен е фактът, че езиковата културна политика на асимилация на неруските народи в състава на Съветския съюз води до понижаване на нивото на културата, независимо от целите, които си е била поставила тази политика. Украинската култура, която през 20-те години на миналия век започва да завладява урбанистичното пространство в руската част на Украйна (в австрийската част формирането на градски украиноезични средища се случва по-рано), през следващите десетилетия губи своята цялост отчасти поради заместването ѝ с руска, а от части и заради разпространението на хибридни украинско-руски форми на езика и културата, което стимулира, съответно и формирането на „неясно раздвоена етническа идентичност” (Масенко 2011:76).

Базата, на която се формира суржик, е украинският език. Резултатите от появата на това явление далеч не се ограничават в пределите на езика, а засягат всички културни и психологически нива, с които езикът е свързан. Така освен загуба на част от носителите на украинския език се постига и загуба на усещането за културна стойност на езика, отслабване на националната солидарност и разбирането за непрекъснатост на съществуването на украинската етническа общност.

Имайки предвид тези исторически факти, много публикации, отнасящи се до суржик, го разглеждат и оценяват не само в лингвистичен аспект, а и в социално-политически – в контекста на политическата борба за ролята и статута на украинския и руския език в Украйна, на процеса на русификация или обратно – на украинизация. От една страна суржик се характеризира като език на селското население, което се стреми да се нагоди към рускоезичните жители на градовете. Почти всички изследователи се съгласяват с факта, че употребата на суржик е мотивирана от желание и стремеж на украинците да

приближат езика си към този на рускоезичните събеседници, да го превърнат в разбираем за тях говор. В подобна комуникация тези хора несъзнателно избират форми от лексикалното разнообразие на украинския език, които са по-близки до руския. По този начин самобитността на украинския език се пренебрегва, дори се скрива и потиска, тъй като проявата ѝ би била в контраст с намеренията на говорещия. Във връзка с тази ситуация чудесен пример дава Лариса Масенко. Изказването е на суржикоезиков респондент в зряла възраст от гр. Луцк, фиксиран по време на проучване, проведено в рамките на международен проект през декември 2006 година „Езикова политика в Украйна: антропологични, лингвистични аспекти и бъдещи перспективи”. Господинът е убеден, че като говори украински език, както той смята за правилно, лесно успява да се разбере с руснаците ”Я маю сильно багато друзей росіян, да, но я завжди з ними говорю тільки на українському языку. І вони мене капітально помівають” (Масенко 2011:77).

Суржик се формира като междинен език, който изпълнява роля на преходен етап в асимилационния процес на подтисничество на украинския език от страна на държавата и налагането на руския. Като условия за това се добавят и рускоезичните училища, църкви, администрация, войска. Да се включи във висшето общество за украинеца означава промяна на езика. С оглед на това, че през XVIII век 80% от селяните не могат да пишат, такъв преход към руския се осъществява лесно чрез преходния стадий – суржик. Голяма част от изследователите определят суржик като болестно явление, което застрашава украинския език, като руши отвътре всички негови нива. „Обезкултуряването на обществото”, загубата на морални ориентири, разколебаното влияние на средствата за масова информация се оказват заплашителни. Подобно на раково образуване се разрастват именно тези типове ненормативна езикова комуникация, които принадлежат към най-ниските слоеве в йерархията на социокултурните нива.

„И руската царска и руската съветска русификация винаги са имали най-голям успех предимно сред слабообразованите хора, лишени от особена култура и съответно от собствено разбиране за идентичност, – казва Оксана Пахльовска. – В съветско време се е наблягало на чувството за достойнство. Безгласието се е култивирало като гаранция за политическа лоялност... Не става въпрос за всички граждани, които говорят руски език. Става въпрос по-точно за не-гражданите, за този продукт на руското „социално инженерство”, който руши Украйна и който разрушава и Русия.” Тези лишени от култура хора, продължава изцяло подрежимно по манталитета на *homo sovieticus*, който упорито воюва в продължение на толкова години за руския като „регионален” език, а сам не е способен да научи който и да е език, освен „съветския” – нестабилна пирамидална фикция,

която така или иначе си остана единствения му „културен” рефрен (Пахльовська 2008:445).

Други публицисти с националистка ориентация (но не и учени) изцяло причисляват суржика към народната форма на езика, а съвременния литературен украински език наричат отделен галицки език.

В сегашните условия може да действа и обратен механизъм на разглеждане на суржик – като междинен етап на усвояване на украински език от страна на рускоговорящите градски жители. Във връзка с това в публицистиката се среща и мнението, че борбата със суржик е бедствие. Борбата, според съответните автори, не трябва да е със суржик, а за това рускоезичните да преминат на украински, било то и през суржик.

Следва да се съгласим с етимолога Роман Кис за това, че зад определението „рускоезично население” „в действителност са скрити колкото може по-широки и съвсем нееднородни спектри на истинската езикова действителност”. Отделяйки всички типологично-функционални групи, които по същество се различават по начините и интензивността на употреба на руска реч, ученият определя, че от тях само един тип би могъл да се зачисли до групата с антиукраинска насоченост: „Като брой тези хора в Украйна не са вече и много, а подобни нагласи и стереотипи все още не са станали в Украйна този самодостатъчен фактор, който би могъл да предизвика масова антиукраинска етномобилизация на руснаците и асимилираните „вчерашни” украинци” (Кісь 2002:43).

Интерес представляват и разсъжденията на Кис в тази посока по отношение на когнитивната база на суржикоезичния човек. Като развива теорията на Верещагин за типовете билингвизъм и нивата на акултуризация (Верещагин 1969:135-140), украинската изследователка Тетяна Федорчук отделя два типа билингвизъм във връзка със степента на усвояване на двете култури. Монокултурен билингвизъм, при който усвояването на втория език се ограничава до придобиване на езикови компетенции, но не води до появи на такива на културно ниво, т.е. до възможна интерпретация на разбирания, фиксирани във втората култура. Бикултурен билингвизъм, който предполага присъствие в съзнанието на индивида на две когнитивни бази, съответстващи на езиките, които владее (Федорчук 2004:8-9).

В изследването на Т.Федорчук „Культурна ідентифікація білінгвів“ се посочва, че явлението „полуезичие” или „суржик” би следвало да се разглежда отделно, тъй като е налице отсъствие на владееене на високо ниво дори на един от езиките. Невъзможността да се интерпретира в дълбочина смисъла на един или друг език води до отсъствие при маргинализираните хора на пълноценна когнитивна база и невъзможността те да бъдат носители или реципиенти на която и да е национална култура. Т.Федорчук назовава

носителите на суржик „етномаргинали“ и предполага възможно фрагментарно успоредно присъствие в съзнанието им на две когнитивни бази. Фрагментите на двете когнитивни бази в съзнанието на „етномаргиналите“ могат да достигнат максимална симбиоза, а по-точно да се превърнат в носители и транслатори на креолизиран тип култура.

Безспорно има закономерност в развитието на езиците, осъществяващи езиков контакт помежду си, включително и между украински и руски. Когато човек използва в речта си думи и словосъчетания от другия език, без да нарушава граматичните основи и фонетичните особености на своя език, можем да разглеждаме това проникване като своеобразно обогатяване на езика. Този процес е естествен и не предизвиква противоречие. Не така обаче стоят нещата, когато има междуезиково отношение от типа „империя/колония“ и когато местният език се мъчи да се приближи към този на колонизаторите. Такъв тип отношения могат да се открият не само при източните славяни. По наблюдения на един от изследователите на езиковата ситуация в Ирландия У. Вайнрайх „човек, който знае малко английски, често дава предимство и използва ирландските конструкции, които в по-малка степен противоречат на съответствията в английски език (т.е. тези граматични конструкции, които се подчиняват на модела); това е при условие, че не се предизвиква осъзнато, в противен случай резултатите биха били противоположни... Дори в случаите, когато детайлите на този процес не подлежат на наблюдение, общият резултат ще е значим, за което свидетелстват постоянно нарастващата банализация на ирландския език в тези сфери, където той се употребява паралелно с английския език.“ (Вайнрайх 1979:80).

Нарушаването на нормите на украинския и руския, промяната на думи и изрази от единия език по образец от другия създават модели противостоящи на родния език. Тогава носителите на този език попадат в заблуда, стават жертви на един ощетяващ възможностите им за изразяване език и стават неусетно „полуезични“. (Понятието е използвано от Олена Руда (Руда 2000) и редица украински езиковеди се обединяват около него като характеристика на суржик заради комуникативните ограничения, които той налага).

Смес от двата езика – украински и руски – говори част от населението на Украйна, макар и да е ясно и обществено признато, че този език е смес и драстично се отличава от нормите на съвременния украински и руски език. Това е една от най-тревожните черти на общоукраинското самосъзнание в регионите, в който суржикът е най-силно разпространен. По думите на Олександра Сербенска “осакатеният език” ограничава човек и води мислите му към примитивизъм. Езикът изразява не само мисълта. Думата провокира представа и я подчинява на себе си. От тази гледна точка суржикът в Украйна е вреден и опасен. Много езиковеди са склонни да го разглеждат като паразитно явление, формирало се

в продължение на векове, което е и най-сериозната езикова слабост на народа, заплашваща да промени украинския език утре. Езикът е най-пълният летопис на духовния живот на народа. Като се грижи за езика, който говори, човек изразява преди всичко уважение към себе си, към народа си, неговата история и култура (Сербенська 1994).

Развитието на езика е сложен процес. Висока езикова култура достига като правило човек, който работи много над това. Това се отнася с особено голямо значение за украинския език. От значение е фактът, че днес за голяма част от украинците представлява усилие да научат собствения си език. Немалка част от децата в Украйна продължават да се раждат, да се отглеждат в рускоезична среда и изучават украински език в училищата и университетите като чужд. Нужни са особени усилия за правилен изговор, проява на индивидуалност в езика (писмен или устен).

Един от основните въпроси пред украински езиковеди днес, макар и просъществувал през десетилетията е: ако приемем, че „Езикът ми – това съм аз в представата на хората”, то по какъв начин трябва да се интерпретира украинско-руският суржик. Като органична слабост и болест, която трябва да се лекува или като идолопоклонничество, както отбелязва бележитият Иван Франко (Франко 1905).

Литература

- Антоненко-Давидович 1997:** Антоненко-Давидович, Б. Д. Як ми говоримо, Киев, 1997, 336.
- Бойко 2005:** Бойко, Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. Монографія. 2005.
- Вайнрайх 1979:** Вайнрайх, У. Языковые контакты. К., Вища школа, 1979, 262.
- Верещагин 1969:** Верещагин, Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма), Москва, 1969.
- Виденев 2006:** Виденов, М. Диглосията. С оглед на българската езикова ситуация. София, ИК "БАН", 2006.
- Масенко 2011:** Масенко, Л. Суржик між мовою і язиком. Киев, 2011.
- Мацюк 2002:** Мацюк, Р. Суржик для інтелігенції: Довідник з історії найновішого поступу 1998 – 2001. Львів, 2002.
- Пахловська 2008:** Пахловська О. Ave, Еуропа! Статті, доповіді, публіцистика (1989-2008). К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2008.
- Плющ 1971:** Плющ, П. П. Історія Української літературної мови. К., 1971.
- Руда 2000:** Руда, О. Суржик або напівмовність. – В: Українська мова і література, 2000, №11.
- Сербенська 1994:** Сербенська, О. Антисуржик: Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. Навч. видання / За заг. ред. О. Сербенської. Львів, 1994, 150.

Ставицька 2008: Ставицька, Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників, Київ, 2008.

Федорчук 2004: Федорчук, Т.М. Культурна ідентифікація білінгвів. – В: Наукові записки НаУКМА. Київ, 2004.

Франко 1905: Франко І. Двоязичність і дволикість. – В: ЛНВ, 1905, Т. 30, кн. 6.

Стефан Иванов Узунов, докторант по українски език

Софийски университет „Свети Климент Охридски”

Факултет по Славянски филологии

Катедра по Славянско езикознание

тел. 0898755145 e-mail: sfn@abv.bg